

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА Й ДжЕРЕЛА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 94 (477.53) «311»:316.343.37:001.5(1-88)

М. Якименко

ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА ПОЛТАВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. У ВИСВІТЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ

Охарактеризовано стан вивчення історії селянського господарства Полтавщини другої половини XIX – початку XX ст. Окреслено основне коло проблем його розвитку, які упродовж багатьох років були предметом тривалих дискусій. Визначено перспективні напрямки подальшого дослідження соціально-економічних і політичних обставин, у яких функціонувало селянське господарство і аграрний сектор економіки краю після скасування у 1861 р. кріпосного права загалом.

Ключові слова: селянське господарство, скасування кріпосного права, Полтавщина, історіографія.

Ринкова трансформація економіки України після відомих подій 1991 р. зумовила зростання інтересу науковців до тих аспектів господарської діяльності безпосередніх товаровиробників, які мають пряме відношення до системи вільного підприємництва. Мова у даному випадку йде про особисті селянські господарства, правове становище яких свого часу визначила Верховна Рада України відповідним законодавчим актом [10]. Тож цілком зрозумілою є в сучасних українських реаліях підвищена увага дослідників до селянського (фермерського) господарства загалом і окремих його історичних етапів, зокрема. Особливу цікавість у цьому зв'язку викликає та епоха, яка в економічній літературі трактується як період вільного підприємництва (1861-1918 рр.). Ключовим етапом у розвитку селянських господарств Полтавщини, як і усїєї тогочасної Російської імперії, було, звичайно, скасування у 1861 р. кріпосного права та проведення інших аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст.

Завданням даного дослідження є з'ясування змісту основних проблем у розвитку селянських господарств Полтавщини вищезгаданого періоду та особливості їх відображення у працях вітчизняних науковців.

Якщо говорити про реформи 60-х років XIX ст., то у центрі уваги істориків була і залишається селянська реформа згідно царського маніфесту від 19 лютого 1861 р. Найповніше ця проблема висвітлена у працях П. А. Зайончковського [7, 8], Л. с. Ліхіної [22] та Н. А. Куреньгіна [19]. У першій з вищезгаданих праць П. А. Зайончковського до Полтавської губернії безпосереднє відношення мають відповідні дані стосовно Гадяцького повіту. Автором встановлено, що з усіх викупних угод 45,5% колишніх кріпосних селян цього повіту добровільно підписали «уставну грамоту», тоді як за односторонньою вимогою поміщика – 19%. Інші 35,5% селян відповідні угоди уклали вже після 1881 р. Подібна картина спостерігалася і у Миргородському повіті [7, с. 343]. Певний інтерес викликають і відомості цього автора щодо вартості однієї десятини землі на Полтавщині напередодні скасування кріпосного права (1854-1859 рр.) і згідно викупних угод селян з поміщиками: відповідно 20 руб. 12 коп. і від 33 до 50 руб. [7, с. 307], що дає підстави для висновку про узаконене тогочасною державою пограбування селян. Досить корисними своєю інформативною насиченістю є додатки П.А.Зайончковського до своєї праці, з яких у розрізі усіх 15 повітів Полтавської губернії дізнаємося про кількість поміщицької і землі колишніх кріпосних селян станом на 1877-1878 рр. Згідно цих даних 10 187 поміщиків мали у своєму розпорядженні 1 726 773 дес. землі, тоді як 301 397 селян – лише 505 133 дес. [7, с. 439]. В іншій своїй праці, яка побачила світ через 10 років після аналогічної попередньої, П.А.Зайончковський вирахував загальну площу відрізаних поміщиками у селян угідь (37,4%). З цією цифрою відрізків погодився пізніше і відомий український дослідник аграрних відносин М. Н. Лещенко [21, с. 282]. Проте наведені цифри суттєво відрізняються від тих, які вирахувала по Зіньківському і Лубенському повітах Л. с. Ліхіна – 3,8% [22, с. 443] та Н.А.Куреньгін по Пирятинському, Зіньківському, Хорольському, Переяслівському, Миргородському та Кременчуцькому повітах – 8,2% [19, с. 259]. Ця цифра, вирахована на основі уставних грамот шести повітів є, на думку Н. А. Куреньгіна, «характерною для усієї губернії» [19, с. 249]. Беручи до уваги суттєві розходження у відповідних даних щодо питомої ваги відрізаних у селян земельних угідь, можна зробити висновок про необхідність продовжувати дослідження цієї проблеми до тих пір, поки не буде, врешті-решт, встановлена істина.

Аналізуючи стан вивчення процесу скасування кріпосного права у Полтавському регіоні слід вказати на ще один дискусійний момент. Відзначаючи у 2011 р. 150-річчя скасування кріпосного права окремі автори вперше у вітчизняній історіографії висунули ідею, згідно якої цей процес, як це не дивно звучить, був не вигідним як для поміщиків, так і

селян. Виграла від викупної операції, вважають, наприклад, О. Реєнт [28, с. 9] та В. Шевченко [40, с. 58], одна лише держава. Навряд чи доцільно наводити тут якісь додаткові аргументи щодо сумнівної вартості такої точки зору, достатньо лише вказати на відрізки та викупні платежі, які селяни за посередництво держави заплатили за свою свободу – 382 млн. рублів [20, с. 508]. Таким чином, в результаті реформи 1861 р. поміщики зберегли за собою основну масу сільськогосподарських угідь кращої якості і, разом з тим, отримали значні фінансові ресурси, а селяни – особисту свободу, яка для кожної людини є найвищою цінністю.

Пряме відношення до скасування кріпосного права на Полтавщині має монографія агрономів В. А. Вергунова, О. В. Сайка та біолога Н. П. Коваленко, які у 1998 р. опублікували навчальний посібник для студентів та викладачів сільськогосподарських закладів освіти під недвозначною назвою: «Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва» [3]. При ознайомленні з цією працею виникає цілий ряд запитань. По-перше, період скасування кріпацтва є усі підстави вважати той відрізок часу, в ході якого підписувались уставні грамоти, тобто, 1861-1881 рр. Проте автори аналізують процес розвитку сільського господарства не лише до початку ХХ ст., а інколи включають навіть інформацію, яка стосується радянських часів. По-друге, темою роботи згаданих авторів є сільське господарство, однак в монографії є підрозділи, присвячені аналізу розвитку промисловості та освіти, що виходить далеко за рамки сформульованої ними проблематики. У навчальному посібнику, адресованому студентам і викладачам, зустрічаються як окремі неточності, так і відверті помилки. Так, аналізуючи період з 1875 по 1895 рр. автори пишуть, що в ході мобілізації земельних угідь переважали покупки, здійснені «спершу купцями, а пізніше заможними селянами». Та фактів, які б підтверджували цю тезу, автори так і не навели. Згідно даних економістів Полтавського губернського земства за 34 роки (1863-1896 рр.) селянами було куплено 566 642 дес., тоді як купцями – 186 605 дес., тобто утричі менше [34, с. 79]. Спірною є також теза авторів про те, що козаки, яких було близько половини землеробського населення, господарювали «незалежно від зовнішніх факторів» [3, с. 43]. Виникає у зв'язку з цим запитання: хіба не впливала на цю категорію населення система прямих і непрямих податків, які, як про це свідчать спеціальні дослідження економістів, були для непривілейованих станів досить обтяжливими [15, с. 83].

У вітчизняній науковій літературі до цього часу остаточно не з'ясованим є питання щодо форми землеволодіння і землекористування, яка утвердилась на Полтавщині після відповідного реформування у 60-х роках ХІХ ст. становища колишніх поміщицьких, державних та

удільних селян. Одні автори посилаючись на матеріали загальнодержавного земельного перепису 1905 р. вказують на те, що у Полтавському регіоні громадське землеволодіння охоплювало близько 17,9% селянських дворів або 14,6% їх землеволодіння [5, с. 572; 26, с. 174; 2, с. 3], тоді як інші взагалі заперечують сам факт його існування [22, с. 439; 11, с. 42; 39, с. 653]. Зауважимо при цьому, що найчастіше автори використовують російський за своїм походженням термін – «община», тоді як місцеве населення завжди вживала інше поняття – громада. Про це добре знали навіть царські юристи, що підтверджується фактом використання згаданого терміну у ст. 92 «Місцевого Положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях Малоросійських: Чернігівській, Полтавській і частині Харківської». «Земля, – говориться у цій статті, – відведена у селянський наділ..., надається під назвою «мирської» (*громадської*, – підкреслено нами. – М.Я.)... у постійне користування сільської громади» [4, №36663]. При ознайомленні з відповідною літературою стає зрозумілим, що автори майже усіх публікацій не розрізняють поняття «громада» як адміністративна одиниця сільського самоуправління [30, с. 71] і «громада» як колективний власник земельних угідь. Реальність була такою, що зафіксований офіційною статистикою 1905 р. відсоток громадських земель у більшості випадків мав чисто формальний характер, зумовлений переважно тим, що саме поміщики в ході реформи 1861 р. оформляли передачу належних їм, згідно відповідного законодавства, земельних угідь у власність громади колишніх кріпосних селян, які користувались ними на основі подвірно-сімейного права. Проте самі селяни, користуючись відповідними угіддями з діда-прадіда, у більшості випадків вважали належну їм ділянку своєю, а не громадською власністю. Так, полтавські земці у своїй капітальній праці щодо стану сільського господарства Полтавщини, підготовленій на основі подвірного перепису 1882-1889 рр. засвідчили, що «селяни, подібно до козаків, вважають надільну землю своєю особистою власністю і намагаються розпоряджатися нею на свій розсуд» [31, с. 76]. Загальна площа громадських земель у Полтавській губернії складала, за даними тих же земців, лише 5,7% [31, с. 76]. Як правило, це була не орна земля, а вигони, толоки, болотисті сінокоси, ліси, глинища, кладовища, водопої тощо. Свого часу досить ґрунтовно охарактеризував громадське землеволодіння на Полтавщині М. В. Рклицький, дійшовши у 1917 р. висновку, що громадське землеволодіння охоплювало лише 135 тис. дес. [29, с. 10] проти 120 266 дес. у 80-х роках XIX ст. [31, с. 76]. Але подвірно-сімейна власність на землю не означала, як про це пишуть деякі автори, права «розпоряджатися наділом на свій розсуд – продавати, здавати в оренду і

т.ін.» [26, с. 174]. Навіть після повної виплати суми, передбаченої викупною угодою з поміщиком, законом від 14 грудня 1893 р. було категорично заборонено селянам продавати свої надільні землі [32, с. 127]. Таке право ця категорія землеробів отримала лише у роки столипінської аграрної реформи, оформивши перед цим вихід зі складу громади згідно царського указу від 9 листопада 1906 р., законів від 14 червня 1910 р. та 11 травня 1911 р. [38, с. 970; 9, с. 746; 25, с. 456].

Ще однією проблемою стосовно історії селянського господарства Полтавщини окресленого нами періоду, яка науковцями тлумачиться по різному, є питання занепаду чи прогресивного його розвитку в період капіталізму. Перебуваючи у лещатах ідеологічних догм марксизму-ленінізму вітчизняні дослідники радянського періоду у цьому питанні були однозначними: основна маса трудового селянства розорялась, поповнюючи лави пролетаріату. Київський економіст П.П.Теличук у своїй праці про економічні основи аграрної революції на Україні вважав доцільним назвати «занепадом селянського господарства України на початку ХХ ст.» навіть окремий підрозділ відповідного дослідження [36, с. 143-158]. Не дивно, що теза про «занепад» потрапила і на сторінки таких узагальнюючих видань як «Історія селянства Української РСР» [12, с. 392], «Історія Української РСР» [13, с. 197] та ряду інших фундаментальних праць. Зрозуміло, що дослідники регіональної історії селянства тривалий час теж дотримувались такої офіційної точки зору [14, с. 26; 6, с. 112]. Траплялись випадки, коли окремі автори наводили факти, які свідчили про неухильний розвиток селянського господарства на початку ХХ ст., проте у висновку із зрозумілих причин писали про його занепад [33, с. 156]. Між тим говорити про «занепад» селянського господарства на Полтавщині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. немає жодних підстав, що переконливо довела М. Ю. Мар'євська, яка на основі численних джерел, включаючи і архівні, у своєму дисертаційному дослідженні довела протилежне [23]. Її теза про розвиток, а не занепад селянського господарства, цілком і повністю узгоджується з аналогічними висновками ряду сучасних дослідників аграрних відносин відповідного періоду як у межах Лівобережної [27, 18], так і Наддніпрянської України загалом [24, с. 135; 17, с. 380]. Окремі ж автори, як свідчить дослідження Вадимом Бондарем сучасної історіографії проблем селянського господарства України пореформеного періоду, так і не дійшли однієї чітко окресленої точки зору щодо прогресу чи регресу дрібнотоварного виробництва [1, с. 415]. Лише один період в історії селянського господарства Полтавщини не викликає заперечень сучасних авторів щодо його розвитку – 1906-1914 рр., тобто час проведення столипінської аграрної реформи [41, с. 137-150].

Підбиваючи загальні висновки аналізу різних точок зору щодо сформульованої проблематики нашого дослідження слід також зазначити, що ті автори, хто відстоює позицію прогресу у селянському господарстві Полтавщини, як і України загалом, вказують, як правило, і на величезні соціально-економічні труднощі, які тогочасна влада створювала на шляху його розвитку [37, с. 58]. У жодному разі не слід абсолютизувати прогрес селянського господарства, економіки Російської імперії загалом, як це роблять деякі сучасні російські дослідники [37, с. 4; 16, с. 132; 35, с. 161]. Окрім вищезгаданих, у дослідженні аграрного сектору економіки Полтавщини кінця ХІХ – початку ХХ ст., центральною віссю якого було селянське господарство, є й немало інших проблем, які заслуговують на увагу науковців. Одна з них – правове становище та умови господарювання козаків, які склали близько половини усіх сільськогосподарських товаровиробників краю. Якщо про колишніх кріпосних селян, питома вага яких серед сільських станів не перевищувала третини населення, написано вже немало, то про козаків, які господарюючи на своїх хуторах, володіли землею на основі приватної власності задовго до 1861 р., практично нічого не відомо. Потребують подальшого вивчення і такі питання, як роль сільськогосподарського кредиту, кустарні та сільськогосподарські промисли непривілейованих станів, роль ярмарок у збуті продукції рослинництва і тваринництва як усередині регіону, так і за його межами включно з далеким зарубіжжям. Усе це матиме не лише теоретичне, але і практичне значення з точки зору вдосконалення функціонування в сучасних умовах аграрного сектору як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар В. Сучасна історіографія проблем селянського господарства України пореформеного періоду / Вадим Бондар // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – с. 408-416.
2. Бочаров В. В. Соціально-економічне становище селянства України на початку ХХ ст. / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: ІПШ «Наука і суспільство», 2009. – №2. – с. 3-6.
3. Вергунов В. А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / В.А.Вергунов, Н.П.Еоваленко, О.В.Сайко. – К.: Нора-прінт, 1998. – 144 с.
4. Высочайше утвержденное местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской // Полн. собр. законов Рос. империи (далі – ПСЗРИ). – Т.ХХХVI. – СПб.: Тип. П. Отдел собств. Е.И.В. Канцелярии, 1863.- №36663.

5. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа / С. М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 592 с.
6. Економічний розвиток Полтавщини в епоху капіталізму // Полтавська область. Природа, населення, господарство/ за ред. К.О.Маца. – Полтава: «Полтавський літератор», 1998. – с. 112-119.
7. Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г./ П. А. Зайончковский. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит.-ры, 1958. – 470 с.
8. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А.Зайончковский. – М.: Просвещение, 1968. – 368 с.
9. Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении// ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXX. – СПб.: Гос. типогр., 1913. – с. 746-753.
10. Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 №742-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cqi-bin/laws/mail.cgi?nreq=742-15>.
11. Історія України (компаративні нариси) / О.А.Білоусько, А.М.Киридон, П.В.Киридон, П.А.Кравченко/ Посібник для учнів та студентів. – Полтава: АСМІ, 2002. – 524 с.
12. Історія селянства Української РСР. – Т. 1 (В.А.Дядиченко відп. ред.). – К.: Наук. думка, 1967. – 551 с.
13. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900-1917 рр.). – К.: Наук. думка, 1978. – 531 с.
14. Історія міст і сіл. Полтавська область. – К.: Наук. думка, 1967. – 1013 с.
15. Кобікова М. Ю. Система оподаткування та повинності господарств непривілейованих станів Полтавщини як чинники активізації кооперативного руху (друга половина ХІХ- початок ХХ ст.) / М.Ю.Кобікова// Міжнародний кооперативний рух: історичний досвід і сучасна практика: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2010. – с. 82-84.
16. Козлов А. Житниця Європи. Кінець ХІХ – початок ХХ століття / А.Козлов// Международная жизнь. – 1992. – №5. – с. 132-139.
17. Крижанівська О. О. Селянське господарювання / О. Крижанівська// Історія українського селянства. – Т. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2006. – с. 379 – 388.
18. Куліков В. О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України/ В. О. Куліков; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2005. – 19 с.

19. Куреньгин Н. А. Крестьянская реформа 1861 г. в Полтавской губернии (итоги по шести уездам)/ Н. А. Куреньгин// Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник VI. – М.: Изд-во «Наука», 1965. – с. 249-279.
20. Лазанська Т. І. Викупна операція/ Т. І. Лазанська// Енциклопедія історії України: В 5 т./ Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – с. 508.
21. Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. / Н. Н. Лещенко. – К.: Вид-во АН УССР, 1959. – 521 с.
22. Лихина Л. с. К вопросу о проведении реформы 1861 г. в Полтавской губернии / Л. с. Лихина //Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – с. 437-444.
23. Мар'євська М. Ю. Розвиток дрібнотоварних селянських господарств Полтавщини в умовах формування ринкових відносин (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01- економічна теорія та історія економічної думки / М.Ю.Мар'євська. – К., 2015. – 19 с.
24. Панченко П. П. Аграрна історія України: еволюція соціально-економічних відносин: навч. посіб. – Вид. доп. і перероб./ П.П.Панченко, І.Г.Кириленко, В.А.Вергунов. – К.: Аграрна наука, 2014. – 536 с.
25. Положение о землеустройстве// ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXXI. – СПб.: Гос. типогр., 1914. – с. 456-459.
26. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с.
27. Раєвський с. М. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України/ с. М. Раєвський; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
28. Реєнт О. До проблеми скасування кріпосного права 1861 р./ Олександр Реєнт // Історія України. – 2011.- №22. – с. 6-9.
29. Рклицкий М. В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу/ М.В.Рклицкий. – Полтава: Тип. т-ва Печатное Дело, 1917. – 56 с.
30. Рогожин А. Громадянське селянське управління в Україні після реформи 1861 р./ А. Рогожин, М. Страхов// Вісник Академії правових наук України. – Харків, 1998.- №3. – с. 71-78.
31. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах. – Выпуск 1. – Полтава: Типо-литогр. И.А.Дохмана, 1900. – 279 с.

32. Селіхов Д. Заборона продажу викуплених селянами надільних земель в Україні наприкінці ХІХ ст. та її соціально-економічні наслідки / Д.Селіхов // Вісник академії правових наук України №4 (35). – Харків, 2003. – с. 127-135.
33. Сталінська О. П. Аграрні відносини на Полтавщині напередодні Великої жовтневої соціалістичної революції / О.П.Сталінська// Питання політекономії. – Вип. 3. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1957. – с. 147-158.
34. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 г. – Полтава: Тип. И.А. Дохмана і Л.Т. Фришберга, 1904. – 252 с.
35. Степанов А. И. Место России в мире накануне первой мировой войны / А. И. Степанов// Вопросы истории. – 1993. – №2. – с. 156-163.
36. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П.Теличук. – К.: Вид-во Київ. Ун-ту, 1973. – 189 с.
37. Тюкавкин В. Деревенский прорыв / В. Тюкавкин // Былое. – 1992. – №3. – с. 4-5.
38. Указ правительствующему Сенату о дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования// ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXVI. – СПб.: Гос. типогр., 1909. – с. 970-974.
39. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф.К.Волкова, М.С.Грушевского, М.М.Крымского, М.И.Туган-Барановского, А.А.Шахматова. – Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1916. – 706 с.
40. Шевченко В. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу/ Віктор Шевченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.
41. Якименко М. А. Столипінська аграрна реформа на Полтавщині: передумови, зміст і наслідки (1906-1917 рр.): Монографія / М.А.Якименко, В. О. Каюн. – Полтава: РВВ ПДАА, 2012. – 248 с.
42. Якименко М. Аграрні реформи 1861 і 1906 років як фактор розвитку селянського (фермерського) господарства на Полтавщині / М.Якименко // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали / відп. ред., упорядник Войналович В.А. – Полтава, 1994. – с. 56-58.

* * *